

51. Kozlova N. The Diary as Initiation and Rebirth. Reading Everyday Documents of the Early Soviet Era. In: *Everyday Life in Early Soviet Russia. Taking the Revolution Inside*, Bloomington, al., 2006, P. 285.

52. Quotation from: Uhl Katharina. «Oppressed and Brainwashed Soviet Subject» or «Prisoners of the Soviet Self»? Recent Conceptions of Soviet Subjectivity. In: *Bylye Gody*, 2013, № 28 (2), P. 5.

53. Edward Sapir, David G. Mandelbaum. *Selected Writings of Edward Sapir in Language, Culture and Personality* [1st ed.], University of California Press, 1949, 632 pp.

УДК 94:72(477)«1929/1933»

ІДЕЇ УСУСПІЛЬНЕНОГО ПОБУТУ В АРХІТЕКТУРНИХ ПРОЕКТАХ СОЦІАЛІСТИЧНИХ МІСТ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ (1929–1933 рр.)

Ксенія Кузіна

(Донецький національний університет імені Василя Стуса)

Наприкінці 1920-х рр. в СРСР розгорнулася дискусія щодо соціалістичного розселення. У рамках цієї дискусії обговорювались ідеї усупільнення побуту. Майданчиком для експерименту мали стати нові (на протигагу імперським) соціалістичні міста. На межі 1920–30-х рр. у Радянській Україні архітекторами були запропоновані проекти соцміст. Серед них – Велике Запоріжжя, Новий Харків та ряд міст Донбасу.

Мета статті – дослідити проекти українських радянських соціалістичних міст зазначеного періоду, в яких було зроблено спробу втілити ідеї усупільненого побуту.

Концепту «соціального міста», як ідеальної моделі, створено не було. Але основні принципи були означені в роботах урбаністів та дезурбаністів. Соціалістичні міста розглядались як «пролетарські центри», містоутворюючим фактором яких були промислові підприємства. Міський простір проектувався уніфікованим та стандартним, часто обиралась лінійна схема забудови. Відповідно, проживання у центрі міста чи на його околицях втрачало своє соціальне маркування. Чільне місце у проектах посідали ідеї соціально-побутового обслуговування: створення житлових комбінатів із мінімальними за розмірами «жилячками», фабрик-кухонь, майстерень із ремонту одягу та взуття. У такий спосіб оголошувалась війна «старому міщанському побуту». Передбачалося, що під впливом цих нововведень будуть змінені суспільні відносини, зникне традиційна родина, жінка буде звільнена від «кухонного рабства». У новому середовищі стане можливим виховання нової людини, «справжнього комунара (-ки)». Проекти соцміст під час будівництва були значно видозмінені. Жодного соціалістичного міста у завершеному вигляді в Радянській Україні не було.

Ключові слова: урбаністи, дезурбаністи, соціалістичне місто, урбанізація, усупільнений побут, Велике Запоріжжя, Новий Харків, міста Донбасу.

The ideas of socialized life in architectural projects of socialist cities of Soviet Ukraine (1929–1933)

Ksenia Kuzina

(Vasyl' Stus Donetsk National University)

There was a discussion about socialist resettlement in the late 1920's in the USSR. The ideas of socializing everyday life were one of the main topics. The new socialist cities were to become a place for experimentation. The architects proposed the projects of Socialist cities in Soviet Ukraine. Architectural projects of Greater Zaporozhye, New Kharkov and some cities of Donbass were among them.

The purpose of the article is to investigate the projects of the Ukrainian Soviet socialist cities. There were attempts to realize the ideas of socialized everyday life in these architectural projects.

The concept of a «social city», as an ideal model, was not created. But the main principles were determined in the writings of urbanists and dezurbanistiv. Socialist cities were «proletarian centers». They were created through industrial enterprises. The urban space was unified and standard. Architects often used a linear building scheme. Accommodation in the center of the city or its outskirts ceased to be a social marker. The ideas of social and consumer services were ones of maine. The creation of residential complexes, factory-kitchens, repair shops for clothes and shoes were planned to build. It was "war against the old philistine way of life". It was assumed that social relations would be changed, the traditional family would disappear, the woman would be freed from «kitchen slavery». In the new space, it will be possible to create a new person, «a true communard (he or she)». The projects of socialist cities were significantly modified. These cities were not built in Soviet Ukraine.

Key words: urbanists, dezurbanists, socialist city, urbanization, socialized life, Greater Zaporozhye, New Kharkov, cities of Donbass.

Идеи обобществленного быта в архитектурных проектах социалистических городов Советской Украины (1929–1933 гг.)

Ксения Кузина

(Донецкий национальный университет имени Василя Стуса)

В конце 1920-х гг. в СССР развернулась дискуссия про социалистическое расселение. В рамках этой дискуссии обсуждались идеи обобществления быта. Площадкой для эксперимента должны были стать новые (в противовес имперским) социалистические города. На рубеже 1920–30-х гг. в Советской Украине архитекторами были предложены проекты Соцгородов. Среди них – Большое Запорожье, Новый Харьков и некоторые города Донбасса.

Цель статьи – исследовать проекты украинских советских социалистических городов указанного периода, в которых была предпринята попытка воплотить идеи обобществленного быта.

Концепта «социального города», как идеальной модели, создано не было. Но основные принципы были обозначены в работах урбанистов и дезурбанистив. Социалистические города рассматривались как «пролетарские центры», градообразующим фактором которых были промышленные предприятия. Городское пространство проектировался унифицированным и стандартным, часто избиралась линейная схема застройки. Соответственно, размещение в центре города или в его окрестностях теряло свою социальную маркировку. Ведущее место в проектах занимали идеи социально-бытового обслуживания: создание жилых комбинатов с минимальными по размерам «жилищечками», фабрик-кухонь, мастерских по ремонту одежды и обуви. Объявлялась война «старому мещанскому быту». Предполагалось, что под влиянием этих нововведений будут изменены общественные отношения, исчезнет традиционная семья, женщина будет освобождена от «кухонного рабства». В новом пространстве станет возможным воспитание нового человека, «настоящего коммунара (-ки)». Проекты Соцгородов во время строительства были значительно видоизменены. Ни одного социалистического города в завершенном виде в Советской Украине не было.

Ключевые слова: урбанисты, дезурбанисты, социалистический город, урбанизация, обобществленный быт, Большое Запорожье, Новый Харьков, города Донбасса.

Французский мислитель Жорж Баттай назвав архітектуру в'язничем наглядячем суспільства. Вона має владу над людьми, монументи спонукають до правильної соціальної поведінки у суспільствах та часом навівають жах [1].

Фактично це саме зазначав Мішель Фуко, досліджуючи архітектуру в'язниць, казарм, лікарень та фабрик – «каміння можуть робити людей слухняними та знаючими». Через архітектуру влада має можливість чинити

вплив на тих, хто перебуває у цих будівлях, керувати їхньою поведінкою [2]. Проекти соціалістичних міст у СРСР на рубежі 1920–30-х рр. мали на меті створити середовище, де буде мешкати «нова людина», «справжній комунар чи комунарка», вільні від стереотипів минулого, але під наглядом партії-держави. Під цей контроль потрапили всі сфери життя – робота, дозвілля, споживання, освіта, міжособистісні стосунки тощо.

Соціалістичне місто як об'єкт наукового дослідження привертало увагу істориків, архітекторів, соціологів. Дослідників-архітекторів у процесі вивчення проектів соціалістичних міст цікавила в першу чергу їхня мистецька сторона: загальні принципи планування, креслення, певні інженерні рішення тощо. Саме у цьому напрямі досліджували соціміста Вадим Альошин [3] та Марк Меєрович, Євгенія Конишева [4]. Історики поглянули на цю проблему з дещо іншого ракурсу. Так, Мирослав Борисенко, досліджуючи житло та інтер'єр у системі міської культури 1920–30-х рр., звернувся до проектів типів житла соціміст [5]; Роман Любавський розглянув «Новий Харків» у контексті протистояння старому місту [6]; Віктор Ткаченко проаналізував створення міської інфраструктури Велико-го Запоріжжя у 1930-ті рр. [7]; узагальнюючий характер має стаття Нані Гогохії «Українське «соцімісто» 1930-х років: мрії та реальність», у яких історикиня показала реальний стан комунального господарства міст у 1930-ті рр., який не збігався із планами соціміст [8].

На наш погляд, цікавим аспектом може стати дослідження проектів соціалістичних міст Радянської України, в яких архітектори спробували втілити

утопічні ідеї усупільненого побуту; визначити як це відобразилось у забудові соціміст, в організації їхньої соціальної інфраструктури, типів житла. Для дослідження історії соціміст у цьому напрямі в нагоді стають, крім наукової літератури, архівні матеріали з фондів Центрального державного архіву вищих органів влади, спеціалізовані періодичні видання (наприклад, «За социалистическую реконструкцию городов!», «Архитектура СССР», «Житлова кооперація України», «Соціалістична індустріалізація» та ін.), фотодокументи з Кінофотофоноархіву ім. Пшеничного.

З липня 1929 р. по травень 1930 р. тривала дискусія про соціалістичне розселення в СРСР. Обговорення велись у зв'язку із складанням першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства СРСР. Втім мова йшла не тільки про появу нових та реконструкцію старих міст і поселень в СРСР, але й про формування нової людини, організацію нових форм людського спілкування. Тому у дискусії взяло участь широке коло учасників – економісти (Леонід Сабсовіч [9], Михайло Охітович [10]), архітектори (брати Весніни, Мойсей Гінзбург [11], Олексій Щусев), партійці (Надія Крупська [12], Анатолій Луначарський [13]) та ін. Долучитись до обговорення мали змогу навіть зарубіжні урбаністи. Дискусія точилась між так званими урбаністами та дезурбаністами. Якщо перші наполягали на будівництві міст шляхом зосередження промисловості і торгівлі у небагатьох пунктах (соцімістах), то другі – на розпорошеності промисловості та житла на великій території шляхом будівництва дрібних селищ, віддалення житла від підпри-

ємства. Однією з провідних тем обговорення було питання «усуспільнення побуту». Ми не ставимо за мету розглянути теоретичні виклади та аргументи сторін, що брали участь в обговоренні. Вони проаналізовані у роботі Вігдарії Хазанової [14]. Слід відзначити, що концепту «соціалістичне місто» або ідеальної моделі створено не було. Втім, сформувався певні принципи, за якими мало відбуватися проектування.

Урбаністи та дезурбаністи, незважаючи на розбіжності своїх архітектурних містобудівельних проектів, відштовхувались від однієї ідеологічної основи. Ці розбіжності не були принциповими для соціалістичної містобудівельної концепції. Позиції урбаністів та дезурбаністів перетинались у головному – старий побут, старі міста мали зникнути. Не йти шляхом, що його проторували капіталістичні міста. Звернутися до порожніх міст, де будуть розташовані нові промислові об'єкти, сформувати нові «соціалістичні поселення», у яких все від початку буде влаштовано по-новому та буде функціонувати відповідно до ідеї, яка закладена у проектах соцміст. Ідеї дезурбаністів використовувались у проектах архітекторів-урбаністів і навпаки. Більше того, урбаністи та дезурбаністи разом могли працювати над створенням спільних проектів. Наприклад, над планом Великого Запоріжжя працювали як урбаністи (Сабсович, Веснін), так і дезурбаністи (Гінзбург).

Жваві обговорення щодо соціалістичного розселення дали поштовх масовій кампанії конкурсного проектування соціалістичних міст із усуспільненим побутом у 1929–1930 рр. Були створені 50 проектів, які втілили докт-

рини урбаністів та дезурбаністів. Найвідомішими серед них були – Сталінград, Магнітогорськ та Нижній Новгород. У Радянській Україні найбільшим проектом мало стати будівництво Великого Запоріжжя. Ряд населених пунктів Донбасу планувались як соцміста (наприклад, Нова Горлівка). Був створений проект Нового Харкова (селище ХТЗ).

До появи у 1930 р. Діпромист УСРР робота над створенням проектів соцміст проводилась різними архітектурними групами. Нерідко затвердженню плану передував конкурс проектів. Наприклад, на схематичний проект міста Велике Запоріжжя був оголошений загальносоюзний конкурс. 14 серпня 1929 р. було створено Бюро по проектуванню міста Велике Запоріжжя [15]. Спеціалісти Бюро під керівництвом П. Хаустова та І. Малоземова запропонували низку теоретичних положень, що стали основою для проектування міста [16]. Бюро складалось з кількох груп: архітектурно-планувальної, соціальної, економічної, санітарної техніки та благоустрою, шляхів сполучення. До складу кожної з них входили консультанти-експерти та референти, виконуючі. Серед них були дуже відомі постаті, як наприклад архітектор Гінзбург та ініціатор дискусії про соціалістичне розселення Сабсович [17].

13 серпня 1929 р. була створена урядова комісія у справах будівництва нових міст Донбасу [18]. Першим соціалістичним містом мала стати Нова Горлівка. Над створенням генерального плану Макіївки працював голландський архітектор Март Стамм. Замовлення на проектування селища Харківського тракторного заводу отримала група архітекторів на чолі з П. Ф. Альо-

шиним наприкінці 1929 р. А вже у травні 1930 р. відбулась його закладка. Надалі проекти нових міст створювались у стінах Діпроміст УСРР. З 1930 по 1932 рр. тут були розроблені генеральні плани Кадіївки, Лисичанська, Краматорська, Сталіно та інших міст Донбасу.

Містоутворюючим фактором для соцміст мало стати промислове підприємство: *«Міста проектується одночасно з промисловою базою, яка є їхньою основою. Вони покликані обслуговувати певну галузь промисловості...»* [19]. Поява Великого Запоріжжя була покликана будівництвом дамби Дніпровської електростанції та Дніпровського комбінату. Будівництво «Нового Харкова» пов'язувалось із Харківським тракторним заводом. Цей завод перетворився на центральну точку відліку з прокладання вулиць, пішохідних тротуарів у містечку [20]. Соцміста проектувались для робітників та членів їхніх родин. Концепцією соціалістичного розселення передбачалося створення соцміст як місць зосередження пролетаріату («класові пролетарські центри»). Проектувальник соцміста Магнітогорська Ернест Май відзначав, що *«соціалістичне місто знає тільки один клас – клас трудящих»* [21]. З цього ж постулату виходив архітектор Март Стамм, коли проектував місто Макіївку: *«Схема міста – не сконструйований на основі розрахунку механізм, вона заснована на ідеї, що відповідає життєвим інтересам робітничого класу»* [22]. Нові соціалістичні міста Донбасу на думку Б. Вікторова (член Урядової комісії у справі будівництва нових міст Донбасу), *«мають припинити бути центрами торгівлі та промисловості, концентрацією банківських та*

біржових операцій, а перетворитись лише на культурний гуртожиток трударів» [23].

Міста нової епохи створювались як ідеальна модель рівності городян, у певному сенсі – егалітарна. У пояснювальній записці до проекту селища ХТЗ у 1930 р. зазначалось: *«Соціалістичне місто уявляє собою завершений організм, продуманий і розрахований від початку і до кінця... соціалістичне місто будується з наближенням до максимального комфорту обслуговування населення за умови рівності цього обслуговування і виключаючи контраст розкоші та бідності»* [24].

Міський простір мав бути уніфікованим та стандартизованим. Якщо у дореволюційних або капіталістичних містах проживання у певному районі виступало соціальним маркером, то у соціалістичному місті планувались стандартні умови життя для всіх робітників у всіх районах, а тому мали зникнути поняття «престижний» / «непрестижний» райони. Проект Великого Запоріжжя добре це ілюструє. Колишнє місто Олександрівськ («місто комерсантів та домовласників, придніпровських купців та провінційних мрійників») мало перетворитись на індустріальний центр загальносоюзного значення («місто послідовно-соціалістичного типу»). Велике Запоріжжя було запроєктовано як «місто-сузір'я» – окремі райони були пов'язані один з одним. Проект передбачав 6 районів, у т. ч. острів Хортиця, та 1 резервний [25]. Поняття центру, де зосереджувались необхідні для мешканців установи, та поняття околиці, де їх не було, не існували. Кожен район мав власні адміністративні установи. Театри, кіно, бібліотеки, учбові зали, ясла, лікарні, парки, ста-

діони були децентралізовані по районах. Центральна вулиця у Великому Запоріжжі не передбачалася.

Одне видання так зобразило проект міста Дніпрогес: *«Воно не схоже на Москву. Воно не схоже на Нью-Йорк. Воно схоже одразу і на парк, і на фабрику. Прямокутні скляні будівлі нібито освітлюються зеленими вогнищами дерев. Відсутні хмарочоси... Будинки не вище трьох-чотирьох поверхів... Рух інтенсивний, але ніхто не висне на підніжці трамваю. Ніхто не танцює біля радіатора автомобіля. Над перехрестями перекинуті легкі віадуки, якими спокійно йдуть пішоходи»* [26].

Фото 1. Панорама Нового Запоріжжя (із фондів Центрального державного кінофотофонархіву імені Г. С. Пшеничного).

Передбачалося запровадження найбільш економічно з можливих видів як внутрішнього, так і зовнішнього транспорту. Були заплановані широкі вулиці: 20 м для житлових кварталів та 100–150 – ширина магістральних бульварів. Планувалося навіть будівництво аеропорту. Велике Запоріжжя розглядалося як центр світового, загальносоюзного та республіканського авіазв'язку [27].

Урбаністичний простір у проектах архітекторів поставав «прозорим». У багатьох випадках обиралась лінійна схема. *«Геть старі капіталістичні закриті квартали! Даєш лінійну забудову і наскрізне провітрювання!»*. Будинки не прилягали один до одного, а стояли окремо, наче фігури на шаховій дошці; закуточкам та міським дворам не було місця. Життя в соціалістичній – як на

долоні. Подібна відкритість передбачала відсутність камерного, прихованого, потаємного у житті мешканців соціалістичного: людині-колективісту нічого приховувати. Простір відкритий, у т. ч. для надзору.

У проектах соціалістичних міст можна віднайти відлуння ідеї «міста-саду», яка була дуже популярна в архітектурних проектах 1918–1922 рр., але наприкінці 1920-х рр. визнана «буржуазною». У соціалістичних містах передбачувалися різні види зелених насаджень: парки, ботанічні сади, захисні зони, зелені огорожі тощо. У Новій Горлівці планували міський парк площею 100 Га. У Великому Запоріжжі 50 % території у житлових кварталах та 70 % у громадських відводилися під зелені насадження. На зелену оазу мав перетворитись острів Хортиця, що був пов'язаний із містом мостами. За задумами архітекторів на острові дозволялося забудовувати лише 6 % територій. 94 % – це парки, виноградники, поля та городи. З метою збереження території Хортиці тільки тут планувалося будівництво хмарочосів – 15, 20 та 30-поверхові будівлі. У цьому острівному районі Великого Запоріжжя людина мала відпочивати, займатися спортом. Тут планувалися центральний парк культури та відпочинку з великим стадіоном, будинок культури, яхт-клуб, музей Дніпра, школи живопису та музики, а також науково-дослідні інститути [28]. Але всі плани залишились лише «добрими намірами». Дослідники вважають, що у цій ідеї міста-саду втілювались християнські уявлення про Едем. На думку Ж. Коновалової, «функціональна єдність міста-саду, міста-блаженства представлена у відомій

метафорі В. В. Маяковського «Я знаю – город будет, я знаю – саду цвєсть» [29].

Передусім у програмах соцміст накреслювалися соціально-побутові аспекти існування населення «в умовах, що звільняю від піклування про індивідуальне господарство, але з активною участю трудящих у всіх видах колективного господарства та побуту своєї комуни». Відповідно до концепції усупільнення побуту, провідною темою був житловий комплекс (жилкомбінат або жилкомуна), якій присвячували цілі розділи у програмних документах та проєктах. Він являв собою комплекс будівель із населенням до 5 000 осіб. Житловий комбінат міг бути представлений у кількох формах. Найпростіша – передбачала об'єднання під одним дахом житлових кімнат приміщень культурно-побутового обслуговування, які розташовувалися на першому поверсі. Найпрогресивнішою формою вважався житловий комбінат, на якому були будинки для самотніх та одружених робітників, поруч – корпуси бібліотеки, їдальня, ясла та ін. Така форму житлового будівництва була використана при проєктуванні селища ХТЗ. Територія цього селища ділилася на 36 житлових комплекси з таким розрахунком, що там будуть проживати 2 730 осіб. Один комплекс складався з кількох будинків (до 10), які на рівні другого поверху з'єднувались між собою спеціальними коридорами-мостами. Відповідно до призначення будівлі мали різну кількість поверхів: громадські – 1–2 поверхи, а житлові – 4–7 [30]. За задумом проєктувальників, мешканець такого комплексу, не виходячи на вулицю зі свого будинку, міг потрапити до їдальні або бібліотеки.

За аналогічним принципом проєктувались житлові комплекси Великого Запоріжжя. За задумом проєктувальників, жилкомбінат мав об'єднувати житлові корпуси та житло різних типів, дитячі ясла та дитсадки, громадські їдальні, кухні, кооперативні та державні торгівельні заклади, пральні, кімнати відпочинку, господарські приміщення, зали фізкультури.

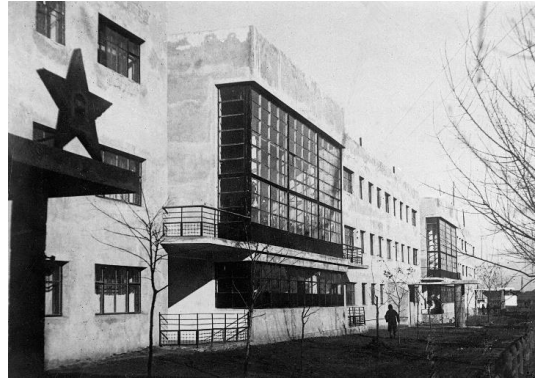

Фото 2. Корпус № 9 Комуни молодих спеціалістів, Велике Запоріжжя, 1935 р. (із фондів Центрального державного кінофотофон-архіву імені Г. С. Пшеничного).

Одразу слід відзначити, що при будівництві у 1930–1933 рр. ідея житлових комбінатів не була реалізована повною мірою. Хоча окремі заходи все-таки були здійснені, але їх можна розглядати скоріше як заохочувально-пропагандистські, аніж послідовні кроки реалізації проєкту. У якості прикладу усупільненого побуту у Новому Харкові був збудований житловий комбінат із кількох корпусів різного призначення. Тут був гуртожиток для одиначів. Для сімейних пар відводились дуже малі квартири: кімната для сну, передня, санвузол та місце для розігріву їжі [31]. У Великому Запоріжжя за проєктами архітектора Весніна у Шостому селищі (неофіційна назва одного з районів міста) було збудовано «Бу-

дино-блок» – величезну споруду, що складалася з постійного гуртожитку, готелю, ресторану, розподільника, пошти, а також «Будинку-Комуни» – готелю для іноземців, гуртожитку з їдальнею [32].

Формула «мій дім – моя фортеця» визнавалася міщанською і навіть ворожою. Індивідуальне житло вважалося ознакою некультурності. У планах будівництва житлово-побутової комуни у Великому Запоріжжі йшлося про те, що «окремі квартири, розраховані на відокремлене мешкання родини, усією своєю організацією прирікають мешканців на напівкультурне існування». Українська дослідниця Світлана Шліпченко зазначає, що «у проектах житлових комплексів-комун ідея приватності майже повністю знівельована. У процесі соціальної перебудови змінювалися акценти у вже звичному поділі «приватне / публічне», відтак піддавалися перегляду й концепція домашнього простору, домашності, традиційного місця жінки» [33].

Питання, яким має бути тип житла в соціалістичному місті, виявилось дискусійним. Зокрема, жваво обговорювалися теми, якими мають бути «житлові комірочки» (рос. мовою – «жилищные ячейки»), чи одразу створювати усупільнене житло, чи запропонувати спочатку його перехідний тип. У архітектурних проектах «жилячейка» була невеликою за площею – 7–9 кв. м, оснащена мінімумом устаткування – вбудованими та трансформованими меблями (відкидні ліжка, дивани-крісла тощо). При створенні проектів житла у Новому Харкові обговорювалися пропозиції будівництва «кімнат для сну» на 1–2 особи замість квартир. Врешті-решт, зупинились на окремих квартирах із

«максимально усупільненим культурно-побутовим обслуговуванням населення». Квартири були запроєктовані без кухонь, бо вважали, що робітники неодмінно будуть харчуватись у їдальнях [34].

Фото 3. Шестиповерховий будинок для самотніх робітників Харківського тракторного заводу ім. С. Орджонікідзе, 1932 р. (із фондів Центрального державного кінофотофонархіву імені Г. С. Пшеничного).

Для соціалістичних міст Донбасу Б. Вікторов у 1930 р. запропонував поділити житло на два типи. Перший – тип «А» – перехідний, для мешканців, які ще не стали «справжніми комунарами». Ці будинки проектувалися в розрахунок на те, що певний час буде зберігатись можливість індивідуального приготування їжі. Другий тип «В» населяли «справжні комунари». У проектах цих будинків відсутні усі елементи домашнього вогнища [35].

Під час суспільних обговорень оголошувалась справжня війна кухням – «джерелу рабства жінок». Тому, як зазначалось вище, створювалися проекти житла без кухонь. Отже, родинне споживання їжі, індивідуальні гастрономічні смаки та вподобання мали відійти у небуття – стандартна їжа у стандартних їдальнях. Вікторов так планував роботу закладів громадсько-

го харчування у Новій Горлівці: *«Продукти з холодильників та складів поступають на фабрики-кухні, які обслуговують населення 1–2 кварталів з населенням 3–6 тис. осіб. Ці фабрики-кухні створюють тільки напівфабрикати і ... доставляють їх на кухні, яка знаходяться у кожному корпусі кварталу. У цих кухнях з напівфабрикатів готують обіди на 300–500 осіб, причому є можливим в окремих випадках отримувати напівфабрикати додому для приготування їжі у кухні-ніші, яка знаходиться в їдальні. Кожний житловий корпус має свою їдальню, до якої можна потрапити через 3–4 хв. після виходу з квартири»*. Але з часом «кухонний елемент» (кімнати для приготування їжі, розташовані безпосередньо у жилкомбінатах – авт.) прибирається і кухня-їдальня перетворюються на звичайну житлову кімнату [36].

П. Хаустов у своєму баченні майбутнього Великого Запоріжжя, малює картину велетенської зали їдальні, в якій не буде ані кухаря, ані офіціанта. Спеціальними транспортерами та ліфтами будуть переміщуватися тонни котлет та вінегрету, сотні літрів борщу [37]. На думку Мирослава Борисенка, подібне «бачення повсякдення мешканців майбутніх соціалістичних містечок наближене до середньовічних утопічних уявлень про райське місто» [38].

Побутувала думка, що у нових містах за короткий термін зникнуть всі соціальні та професійні хвороби. Відповідно зникне потреба у традиційних лікарнях. Пропонувалось у межах житлового блоку створити медико-профілактичну станцію, що буде обслуговувати 3 тис. осіб, а також площі для солярія та лікувальної фізкультури. Під час обговорення проектів соціалістич-

них міст Донбасу, лунали пропозиції створити також єдиний диспансер, оскільки станції у житлових блоках не впораються з функціями, які на них покладались. Єдиний диспансер уявлявся розробникам як цілий комплекс, що об'єднав би *«лікарню, будинок для тих, хто одужує, будинок для тих, хто має каліцтво (з майстернями при них), будинки для хроніків та інвалідів, перебування яких у родині є важким і неможливим, особливо коли всі працездатні члени родини працюють, а хворий вимагає догляду»*. Мова також йшла про те, що ці нові лікувальні установи необхідно розмістити у нових містах. У старих містах, де ще мешкали робітники та їх родини, будувати тимчасові лікувальні закладі – збірні будинки або інший спрощений економний тип будівлі. Для більшості міст Донбасу якраз цей останній варіант став реальністю [39].

Для «обслуговування культурних потреб населення» передбачалося створення культурно-просвітницьких та спортивних установ, наукових інститутів, різного роду лабораторій та майстерень, бібліотек, читалень, кабінетів для занять, концертних зал, театрів, кінотеатрів, палаців спорту, палаців відпочинку. Тобто людина мала проводити дозвілля не у колі родини, а у колективі. Острів Хортиця у Великому Запоріжжя планували перетворити на зону колективного відпочинку. За задумами архітекторів у Новій Горлівці Палац праці та культури, де зосереджувались всі культурно-просвітницькі установи, мав організувати дозвілля містян [40]. У центральній частині «Нового Харкова» планувалося зведення театру, Будинку преси, Палацу Культури, будівлі радіотеатру, вищих та

середніх навчальних закладів, планетарію, будинку відпочинку, стадіону і палацу фізкультури [41].

«Усуспільнення» розповсюджувалося не лише на житло, побут, дозвілля, але й на виховання дітей. *«Діти припиняють бути власністю батьків, а стають власністю держави. З народження діти не живуть з батьками. Для розвитку в них найкращих здібностей вони розташовуються у спеціальних будинках дитини, у дитячі містечка, які здійснюють на них колективістський вплив»*, – стверджував Леонід Сабсович [42]. У той же час Вікторов у процесі проектування соцміст Донбасу пропонував утриматись від подібних ідей – діти мали виховуватися в родині. Для Нової Горлівки створювалися проекти дитячих будинків, які б поєднувалися із житловими комплексами теплими переходами. У кожному секторі міста планувалась одна або кілька шкіл [43].

Окремі ідеї усуспільненого побуту деякі теоретики довели до абсурду, зокрема у сфері родинних відносин, яким пророкували загибель. У романі Віктора Петрова (Домонтовича) «Без ґрунту» одним з героїв виголошується така промова: *«Усе передбачено, усе обмірковано. Хай товариши не турбуються. Усі біологічні потреби людини будуть забезпечені. В житло комбінаті будуть улаштовані спеціальні приміщення, назвемо їх шлюбним, ключод яких зберігатиметься в вестибюлі у порт'є. За відповідними заявками, ствердженими від житлобудинкового коменданта, ключі від цих кімнат будуть видаватись пошлюбленим»* [44]. Приблизно так розмірковував архітектор Кузьмін, який планував у будинку-комуні загальні спальні на шість осіб.

Чоловік та дружина на законній підставі відповідно до розкладу могли «усамітнитись» в «кабіні для ночівлі». Проект Кузьміна при наполяганні Ларіна спробували реалізувати на будівництві Сталінградського тракторного заводу (РСФРР) [45]. У соцмістах Радянської України справа до цього не дійшла.

У дійсності на шляху до втілення мрії про «усуспільнений побут» виникло багато перепон, деякі з яких стали нездоланими. Через відсутність коштів у Новому Харкові незабаром після початку робіт у 1930 р. було законсервовано понад 30 майданчиків житлового будівництва [46]. У Великому Запоріжжі збудована житлова площа нібито здавалась «на майбутнє». Сподівалися, що найближчим часом поруч із будинком мали з'явитися їдальні, пральні, тому житло будувалося без кухонь. А городяни поспішали придбати примус для приготування їжі. Як і раніше, білизну прали вдома, а оскільки сушилок у будинках не передбачалось проектами, то сушили її у кімнатах чи на балконах. Затягувалося будівництво тепломереж, тому взимку мешканці обігрівали квартири «буржуйками». Дрова зберігалися у квартирах, оскільки сарайчики у дворах, як і самі двори, були відсутні у проектах архітекторів [47]. Все це було дуже далеко від тих переваг «нового побуту», які малювали у своїх проектах урбаністи та дезурбаністи.

Невдовзі виявилось, що для реалізації проектів соцміст необхідні значні кошти. Так, вже на першому засіданні Урядової комісії у справі будівництва нових міст Донбасу було ухвалено рішення про *«абсолютну неможливість розгорнути будівництво нових міст*

Донбасу за рахунок республіканського бюджету й коштів трестів – визнати за потрібне піднести клопотання перед Союзним урядом про збільшення асигнування на житлобудівництво біля 50 млн крб щорічно» [48].

На думку господарських та партійних радянських органів, в умовах форсованої індустріалізації витрати на облаштування побуту трудящих були неприпустимою розкішшю. Наркомат праці УСРР у 1930 р. дійшов висновку, що проживання одного робітника у будинку з усупільненим побутом коштуватиме дорожче за проживання у звичайному будинку [49]. Було підраховано, що тільки для спорудження одного міста-комуни потрібно було витратити 5 млрд крб, у той час як у житлове та комунальне будівництво усього Радянського Союзу у 1930 році було вкладено 1 млрд 69 млн крб [50].

16 травня 1930 р. була ухвалена постанова ЦК ВКП(б) «Про роботу щодо перебудови побуту». Нею було покладено кінець дискусії між урбаністами та дезурбаністами. У цій постанові зокрема зазначалось таке: «... із зростанням руху за соціалістичний побут наявні занадто необґрунтовані, напівфантастичні, а тому дуже шкідливі спроби окремих товаришів (Сабсович, частково Ларін та ін.) «одним стрибком» перестрибнути через ті перепони на шляху до соціалістичної перебудови побуту... До таких спроб відносяться проекти перепланування існуючих міст та побудови нових виключно за рахунок держави, з негайним та повним усупільненням всіх сторін побуту трудящих... Втілення цих шкідливих утопічних починань, які не враховують матеріальних ресурсів країни та міри підготовленості населення, при-

звело б до величезних витрат коштів та жорсткої дискредитації самої ідеї соціалістичного побуту» [51]. На учасників повісили ярлики – «праві опортуністи» (дезурбаністи) та «ліве проектерство» (урбаністи).

Вищезазначена постанова вплинула на програмні документи та проекти соцміст. У вересні 1930 р. Держплан СРСР розглянув проекти планування та забудови Магнітогорська та Кузнецька, які по суті містили основні положення про соцміста, і знайшли в них «помилки». Фактично це означало кінець творчим пошукам архітекторів [52]. Радянські ЗМІ почали друкувати серію критичних статей щодо будівництва соціалістичних міст. Наприклад, у проекті Великого Запоріжжя «слабким місцем», на думку критиків, була величезна територія, що відводилася для будівництва міста. Архітектори запланували широкі вулиці та малоповерхові будинки, що призводило до збільшення витрат на благоустрій та комунальне господарство. Розпорошеність міста мала наслідком зростання капіталовкладень на водогін, каналізаційну та транспорту мережі, прибирання вулиць. Провадилась думка про те, що необхідно внести зміни до плану, зробити його економічно обґрунтованим.

Сама концепція житлового комбінату зазнала критики. Так, Надія Крупська писала про один із будинків, зведених за проектом Миколи Мілютіна: «... на будівництво його відпускають 10 мільйонів карбованців. Якщо ж ми подивимося на плани цього будинку, то там багато розкоші усякої, а врешті-решт виходить щось убоге, якийсь будинок для старих радянських холостяків» [53].

Критиці піддавались також незвичні будівлі у соціалістичних містах. Архітектори нових міст зводили споруди у так званому стилі конструктивізму: практичні, функціональні та лаконічні. Вони нібито конструювали світ, створювали його. Однак на початку 1930-х рр. з ініціативи партійного керівництва почав запроваджуватися новий архітектурний стиль – т. зв. «сталінський ампір», який фактично перетворився на офіційний в СРСР. Інші напрями мали зникнути: така доля спіткала конструктивізм у радянській країні. Але не всі архітектори відчули зміну курсу і продовжували працювати за власними вподобаннями. Зокрема, це стосувалось братів Весніних, які проектували будинки у Великому Запоріжжі. Їхні споруди мали величезні вікна, через які до приміщень потрапляло світло та повітря, і у той же час – був відсутній зайвий декор, облицювання. Критики давали цим спорудам образливі дефініції на зразок «роздягнені потвори», які «компрометують ідеї соціалістичного міста» або писали про «похмурі корпуси, що схожі один на інший, і вирізняються строгістю ліній та відсутністю будь-яких прикрас» [54]. Згодом з'явилися проекти, які передбачали надбудову над трьохповерховими будинками додаткових поверхів, балконів, кольорового оформлення фасадів, тобто все у дусі «сталінського ампіру». Майже всі експериментальні будинки 1920-х років були знищені або повністю перебудовані. Загалом житлове будівництво у містах-новобудовах втрачало будь-яку самостійну цінність і перетворювалось на «допоміжне» для промислового будівництва.

Вже готові плани та проекти будівництва соціалістичних міст зазнавали істотних змін з метою економії коштів. У травні 1932 р. інспектор будівельного майданчика Харківського тракторного заводу повідомив правління ВАТО (*Всесоюзное автотракторное объединение ВСНХ СССР (рос.) – авт.*), що реалізувати проект у повному обсязі, не виходячи за межі бюджету, неможливо. Невдовзі було ухвалено рішення про відмову від зведення коридорів-мостів між будинками [55]. Постановою Президії ВСКГ від 1 лютого 1934 р. були зроблені директиви щодо проекту планування Великого Запоріжжя. Зокрема, збільшувалась щільність населення житлових кварталів (з 350 до 450), зростала етажність будинків (з 3 поверхів до 5–6), зменшувалась вдвічі площа зелених насаджень у розрахунку на одного мешканця (зі 100 га до 50 га). Острів Хортиця виключався зі складу житлових районів Великого Запоріжжя, бо для реалізації грандіозного проекту не було коштів [56]. Німецький дослідник Л. Еррен, виявивши величезну невідповідність ідеї «соцміста» та реалій її втілення, назвав Урал «цвинтарем соціалістичних міст» [57]. Це цілком слушне твердження і для соцміст Радянської України.

Проекти соцміст під час будівництва були значно видозмінені. Жодного соціалістичного міста у завершеному вигляді не було. Німецький архітектор Вальтер Швагенштайдт, який у 1930-ті рр. разом з іншими іноземними фахівцями працював над створенням проектів соціалістичних міст у Сибіру, писав у листі своєму колезі до Німеччини: «... Виходячи з реалій життя, у районах, що розвиваються, СРСР це

довго може будувати виключно примітивні бараки. Наявні матеріали та сили вони змушені використовувати для будівництва промисловості. Люди, які населяють соціалістичні міста, перебувають на дуже низькому рівні, вони не розуміють (хоча й передбачається, що вони будуть зводити багатоповерхові будинки), як в цих будинках жити...» [58].

Постанова ЦВК та РНК СРСР «Про складання та затвердження проектів планування та соціалістичної реконструкції міст СРСР» від 27 червня 1933 р. закріпила пріоритети промислового будівництва над житловим. Цим документом була затверджена роль міст та селищ виключно як обслуговуюча. Постанова стала визначальним документом щодо містобудівельного проектування на увесь довоєнний період.

Отже, проекти соціалістичних міст 1929–1933 рр. були створені під впливом публічної дискусії про соціалістич-

не розселення, наріжним каменем якої стало питання про усупільнений побут. Цей період дослідниця Шейла Фіцпатрік назвала «добою утопій». Радянські архітектори, громадські діячі щиро вірили, що це будують містащастя, що до омріяного комунізму «подати рукою». Ці фантастичні картини могли стати сюжетами до антиутопій Євгена Замятіна та Джорджа Оруела. Архітектори виступали у ролі конструкторів ідеального середовища, були переконані, що від їхньої творчої волі залежить щасливе майбутнє тих, хто буде жити у цих містах. На шляху до здійснення ідеологічних настанов перепорою стала банальна причина – нестача коштів. Усупільнення побуту відкладалося на майбутнє. А для сьогодення робітникам (мешканцям робітничих міст і сіл) пропонувалася стратегічно важлива та значуща мета – будівництво промислових гігантів, заради здійснення якої можна не зважати на побутові негаразди.

Примітки:

1. Цит. за Шліпченко С. Урбаністичні візії / С. Шліпченко // Гендерна перспектива / Упорядник В. Агеєєва. – К., 2004. – С. 236.
2. Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы [Текст] / М. Фуко. – М.: «Ad Marginem», 1999.
3. Алешин В. Э. Развитие представления о социалистическом поселении в градостроительстве Украины в 1920-х – начале 1930-х годов: дис. на соискание ученой степени канд. архитектуры: 18.00.01 / Вадим Эммануилович Алешин. – Киев, 1985. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.alyoshin.ru/Files/diss.html>
4. Меерович М. Г. Кладбище соцгородов: градостроительная политика в СССР (1928–1932 гг.) / М. Г. Меерович, Е. В. Конишева, Д. С. Хмельницкий. – М.: РОССПЭН, 2011. – 270 с.; Конишева Е. В. Эрнест Май и проектирование соцгородов в годы первых пятилеток (на примере Магнитогорска) / Е. В. Конишева, М. Г. Меерович. – М., 2012. – 224 с.
5. Борисенко М. Житло та побут міського населення України у 20–30-ті рр. ХХ ст. / М. Борисенко. – К., 2009.
6. Любавський Р. Повсякденне життя робітників Харкова в 1920-ті – на початку 1930-х років. – Х.: Рарітети, 2016.
7. Ткаченко В. Г. «Міста-сади»: перспективи та реальність (будівництво та реконструкція промислових міст України в 1920–1930-і роки) / В. Г. Ткаченко // Культура народів Причорномор'я. – 2006. – № 95. – С. 36–39.

8. Гогохія Н. Українське «соцмісто» 1930-х років: мрії та реальність / Н. Гогохія // Вісник державного Луганського педагогічного університету імені Тараса Шевченка. – 2003. – № 6. – С. 195–201.
9. Сабсович Л. Социалистические города / Л. Сабсович. – М.: Госиздат РСФСР, «Московский рабочий», 1930.
10. Охитович М. Не город, а новый тип расселения / М. Охитович // Города социализма и социалистическая реконструкция быта: сб. статей. – М.: Работник просвещения, 1930. – С. 153–155.
11. Гинзбург М. Социалистическая реконструкция существующих городов / М. Гинзбург // Города социализма и социалистическая реконструкция быта: сб. статей. – М.: Работник просвещения, 1930. – С. 148–152.
12. Крупская Н. Города будущего / Н. Крупская // Города социализма и социалистическая реконструкция быта: сб. статей. – М.: Работник просвещения, 1930. – С. 8–11.
13. Луначарский А. Культура в социалистических городах / А. Луначарский // Города социализма и социалистическая реконструкция быта: сб. статей. – М.: Работник просвещения, 1930. – С. 75–84.
14. Хазанова В. Э. Советская архитектура первой пятилетки: Проблема городов будущего / В. Э. Хазанова. – М.: Наука, 1980.
15. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі ЦДАВО). Ф. 1, Оп. 5, Спр. 506 План роботи бюро по пректуванню міста Велике Запоріжжя на час з 1 жовтня 1929 р. до 1 березня 1930 р., Арк. 4.
16. Алешин В. Градостроительные поиски на Украине в 1920-х – начале 1930-х годов / В. Алешин // Строительство и архитектура. – 1985. – № 10. – С. 23–25.
17. ЦДАВО. ф. 1, оп. 5, спр. 506 План роботи бюро по пректуванню міста Велике Запоріжжя на час з 1 жовтня 1929 р. до 1 березня 1930 р., Арк. 4.
18. ЦДАВО. Ф. 8, Оп. 16, Спр. 7 Проект «Сборника действующих законов УССР за 1930 г. Уставы и положения о высших органах власти УССР». Т. 2, 1930, Арк. 129.
19. Цит. за: Алешин В. Э. Развитие представления о социалистическом поселении в градостроительстве Украины в 1920-х – начале 1930-х годов... Режим доступа: <http://www.alyoshin.ru/Files/diss.html>
20. Губкіна Є. Проектування та реалізація «Новий Харків» / Є. Губкіна // Памятки України. – 2013. – № 11. – [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://www.alyoshin.ru/Files/publika/gubkina/gubkina_novy_harkov.html
21. Цит. за Меерович М. Г. Кладбище соцгородов... – С. 144.
22. Алешин В. Градостроительные поиски на Украине... – С. 23–25.
23. Викторов Б. Социалистические города Донбасса / Б. Викторов // Соціалістична індустрія. – 1930. – № 1–2. – С. 48.
24. Балтузевич И. Н. Опыт и уроки строительства ХТЗ. – М.–Л., 1932. – С. 4–5.
25. Ефремов Н. Д. Планировка Великого Запорожья / Н. Д. Ефремов // Сорегор. – 1934. – № 1. – С. 21–22.
26. Хаустов П. Вликое Запорожье / П. Хаустов. – М.: Молодая гвардия, 1930. – С. 26.
27. ЦДАВО. Ф. 1, оп. 5, спр. 506. План роботи бюро по пректуванню міста Велике Запоріжжя на час з 1 жовтня 1929 р. до 1 березня 1930 р., Арк. 10
28. Миндлин Эм. Город Великое Запорожье / Эм. Миндлин // Сорегор. – 1932. – № 4–5. – С. 59.
29. Коновалова Ж. Ф. Советский «рай на земле» / Ж. Ф. Коновалова // Серия «Symposium», Образ рая: от мифа к утопии. – Выпуск 31. – Санкт-Петербург: Санкт-Петербургское философское общество, 2003. – С. 176–179. – [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://anthropology.ru/ru/text/konovalova-zhf/sovetskiy-ray-na-zemle>
30. Алешин В. Э. Развитие представления о социалистическом поселении в градостроительстве Украины в 1920-х – начале 1930-х годов...
31. Борисенко М. Житло та побут міського населення України... – С. 62.

32. Миндлин Эм. Город Великое Запорожье... – С. 58.
33. Шліпченко С. Урбаністичні візії... – С. 240.
34. Борисенко М. Житло та побут міського населення України... – С. 62
35. Викторов Б. Социалистические города Донбасса... – С. 59–61.
36. Там само. – С. 58.
37. Хаустов П. Великое Запорожье... – С. 28.
38. Борисенко М. Утопічні уявлення про життя людини в комуністичному суспільстві в ідеології раннього більшовизму / М. Борисенко // Етнічна історія народів Європи: зб. наук. пр. Вип. 37. – К.: УНІСЕРВ, 2012. – С. 9.
39. ЦДАВО. Ф. Р.-337, оп. 1, т. 4, спр. 9541. Матеріали до плану будівництва нових міст Донбасу на 1930/31 рр., арк. 8–13.
40. Викторов Б. Социалистические города Донбасса... – С. 59.
41. Губкіна Є. Проектування та реалізація «Новий Харків».
42. Сабсович Л. Социалистические города. – С. 72.
43. Викторов Б. Социалистические города Донбасса... – С. 58.
44. Домонтович В. Без ґрунту / В. Домонтович. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=3232>
45. Лебина Н. Повседневная жизнь советского города Нормы и аномалии 1920–1930 годы. – СПб., 1999. – С. 169.
46. Любавський Р. Повсякденне життя робітників Харкова... – С. 63.
47. Миндлин Эм. Город Великое Запорожье... – С. 60.
48. ЦДАВО. Ф. 5, оп. 3, спр. 1876. Матеріали о ходе строительства в г. Харькове и новых городах Донбасса, 1929–1930, арк. 22.
49. Борисенко М. Житло та побут міського населення України... – С. 63.
50. Гогохія Н. Міський простір і українське суспільство в умовах формування тоталітаризму: зовнішні структури повсякденності / Н. Гогохія // Гілея. – К., 2008. – Вип. 17. – С. 75.
51. Постановление ЦК ВКП(б) О работе по перестройке быта // КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986). – Т. 5 (1929–1932). – М.: Политиздат, 1984. – С. 118–119.
52. Конишева Е. В. Эрнест Май и проектирование соцгородов в годы первых пятилеток (на примере Магнитогорска). – С. 192.
53. Крупская Н. «Зеленый город» и задача отдыха рабочих / Н. Крупская // Педагогические сочинения: в 10 т. – Т. 6. Дошкольное воспитание. Вопросы семейного воспитания и быта. – М., 1959. – С. 179.
54. Миндлин Эм. Город Великое Запорожье... – С. 56.
55. Любавський Р. Повсякденне життя робітників Харкова... – С. 64.
56. Ефремов Н. Д. Планировка Великого Запорож'я... – С. 21.
57. Цит. за Меерович М. Г. Кладбище соцгородов: градостроительная политика в СССР (1928–1932 гг.). – С. 18.
58. Волтерс Р. Специалист в Сибири. – М., 2010. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://unotices.com/book.php?id=154377&page=2>

References

1. Aleshin, V. Razvitie predstavlenija o sotsialisticheskom poselenii v gradostroitel'stve Ukrainy v 1920-h – nachale 1930-h godov [*Development of ideas about the socialist settlement in Ukraine in 1920 – early 1930s*], Kiev, 1985: <http://www.alyoshin.ru/Files/diss.html>.
2. Aleshin, V. Gradostroitel'nye poiski na Ukraine v 1920-h – nachale 1930-h godov [Town-planning searches in Ukraine in the 1920s – early 1930s]. In: *Stroitel'stvo i arhitektura*, 1985, № 10.
3. Baltuzevich, I. N. Opyt i uroki stroitel'stva HTZ [*Experience and lessons of the construction of the Kharkov Tractor Plant*], M.–L., 1932.

4. Borysenko M. Utopichni uiavlennia pro zhyttia liudyny v komunistychnomu suspilstvi v ideologii rannoho bilshovyizmu [Utopian notions about human life in the communist society in the ideology of early Bolshevism]. In: *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*, Vyp. 37, K., 2012.
5. Borysenko M. Zhytlo ta pobut miskoho naselennia Ukrainy u 20–30-ti rr. [*Housing and life of the urban population of Ukraine in the 20-30's of the twentieth century*], K., 2009.
6. Domontovych V. Bez hruntu [*Without soil*]: <http://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=3232>
7. Efremov, N. D. Planirovka Velikogo Zaporozh'ja [The layout of the Great Zaporozhye]. In: *Soregor*, 1934, № 1, S. 21–22.
8. Fuko, M. Nadzirat' i nakazyvat'. Rozhdenie tjur'my [*Discipline and Punish: The Birth of the Prison*], M., 1999.
9. Ginzburg, M. Sotsialisticheskaia rekonstruktsija suschestvujuschih gorodov [The “socialist reconstruction” of already existing cities]. In: *Goroda sotsializma i sotsialisticheskaia rekonstruktsija byta: sb. statej*, M., 1930.
10. Haustov, P. Vlikoe Zaporozh'e [*The Great Zaporozhye*], M., 1930.
11. Hazanova, V. `E. Sovetskaja arhitektura pervoj pjatiletki: Problema gorodov budushego [*Soviet Architecture of the First Five-Year Plan: Challenges of the Future City*], M., 1980.
12. Hohokhiiia, N. Ukrainiske «sotsmisto» 1930-kh rokiv: mrii ta realnist [Ukrainian «socialist city» of the 1930s: dreams and reality]. In: *Visnyk derzhavnoho Luhanskoho pedahohichnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka*, 2003, № 6.
13. Hubkina Ye. Proektuvannia ta realizatsiia «Novyi Kharkiv» [Design and implementation of «New Kharkiv»]. In: *Pamiatky Ukrainy*, 2013, № 11: http://www.alyoshin.ru/Files/publika/gubkina/gubkina_novy_harkov.html.
14. Konisheva, E. V. `Ernest Maj i proektirovanie sotsgorodov v gody pervyh pjatiletok (na primere Magnitogorska) [*Ernest May and the design of socialist cities during the first five-year plans (on the example of Magnitogorsk)*], M., 2012.
15. Konovalova, Zh. F. Sovetskij «raj na zemle» [The Soviet paradise-on-earth]. In: *Seriia «Symposium», Obraz raja: ot mifa k utopii*, Vypusk 31, 2003, S. 176–179: <http://anthropology.ru/ru/text/konovalova-zhf/sovetskij-ray-na-zemle>.
16. Krupskaja, N. Goroda budushego [Cities of the future]. In: *Goroda sotsializma i sotsialisticheskaia rekonstruktsija byta: sb. statej*, M., 1930.
17. Lebina, N. Povsednevnaia zhizn' sovetskogo goroda Normy i anomalii 1920–1930 gody [*The daily life of the Soviet city: Norms and anomalies 1920–1930 years*], SPb., 1999, S. 169.
18. Liubavskiy, R. Povsiakdenne zhyttia robitnykiv Kharkova v 1920-ti – na pochatku 1930-kh rokiv [*Everyday Life of Kharkiv Workers in 1920s – Early 1930s*], Kh., 2016.
19. Lunacharskij A. Kul'tura v sotsialisticheskikh gorodah [Culture in socialist cities]. In: *Goroda sotsializma i sotsialisticheskaia rekonstruktsija byta: sb. statej*, M., 1930.
20. Materialy do planu budivnytstva novykh mist Donbasu na 1930/31 rr [*Materials for the plan of construction of new cities of Donbas in 1930/31*]. Fund R-337, description 1, case 9541. – The Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine.
21. Meerovich, M. G. Kladbische sotsgorodov: gradostroitel'naja politika v SSSR (1928–1932 gg.) [*A cemetery of socialist cities: urban planning policies in the USSR, 1928–1932*], 2011.
22. Mindlin `Em. Gorod Velikoe Zaporozh'e [The city of Great Zaporozhye]. In: *Soregor*, 1932, № 4–5, S. 59.
23. Ohitovich, M. Ne gorod, a novij tip rasselenija [Not a city, but a new type of settlement]. In: *Goroda sotsializma i sotsialisticheskaia rekonstruktsija byta: sb. statej*, M., 1930.
24. Plan roboty biuro po prektuvanniu mista Velyke Zaporizhzhia na chas z 1 zhovtnia 1929 r. do 1 bereznia 1930 r. [*The plan of work of the bureau for commemoration of the city of Greater Zaporozhye for the period from October 1, 1929 to March 1, 1930*]. Fund 1, description 5, case 506. – The Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine.
25. Proekt «Sbornika dejstvujuschih zakonov USSR za 1930 g. Ustavy i polozhenija o vysshih organah vlasti USSR [*Compilation of existing laws for 1930. Statutes and regulations on the supreme*

organs of power of the USSR]. Fund 8, description 16, case 7. – The Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine.

26. Sabsovich, L. Sotsialisticheskie goroda [Socialist Cities]. In: *Goroda sotsializma i sotsialisticheskaja rekonstruktsija byta: sb. statej*, M., 1930.

27. Shlipchenko, S. Urbanistychni vizii [Urban visions]. In: *Henderna perspektyva*, K., 2004.

28. Tkachenko, V. H. «Mista-sady»: perspektyvy ta realnist (budivnytstvo ta rekonstruktsiia promyslovykh mist Ukrainy v 1920–1930-i roky) [«City-gardens»: Prospects and Reality (construction and reconstruction of industrial cities in Ukraine in 1920–1930s)]. In: *Kultura narodov Prychernomoria*, 2006, № 95.

29. Viktorov, B. Sotsialisticheskie goroda Donbassa [Socialist cities of Donbas]. In: *Sotsijalisticzna industrija*, 1930, № 1–2.

30. Volters R. Spetsialist v Sibiri [*Specialist in Siberia*], M., 2010: <https://unotices.com/book.php?id=154377&page=2>

УДК 94(477)-057.4

НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ НАПЕРЕДОДНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ

Марія Бистра

(Донецький національний університет імені Василя Стуса)

У статті аналізуються соціально-демографічні характеристики науково-педагогічної інтелігенції України напередодні Другої світової війни. Автором у контексті даного дослідження розкрито поняття «науково-педагогічна інтелігенція», визначено характерні риси, які набули її представники за часів радянської влади, зроблено спробу визначити місце даної соціально-професійної групи в структурі радянського суспільства.

У роботі аналізуються основні чинники, що вплинули на формування нового соціального типу науково-педагогічної інтелігенції – «радянської інтелігенції». Приділено увагу системі і методам підготовки науково-педагогічних кадрів, розкрито вплив політичного терору на розвиток і становлення радянської інтелігенції, а також на морально-психологічну атмосферу в науково-педагогічних колективах.

На основі аналізу архівних документів і матеріалів Всесоюзних переписів населення 1926 і 1939 рр. зроблено детальну оцінку динаміки показників кількісного і якісного складу працівників освіти й науки республіки у міжвоєнний період. Особливу увагу приділено розгляду національних, гендерних характеристик інтелігенції, а також її рівня освіти і професійних якостей. Автором встановлено взаємозв'язок між соціальними і економічними експериментами радянської влади та змінами у кількості і структурі науково-педагогічної інтелігенції України.

Робиться висновок про те, що у міжвоєнний період унаслідок цілеспрямованої політики в УРСР формується новий соціальний тип науково-педагогічного працівника («гвинтика системи»), діяльність якого повністю підпорядкована інтересам тоталітарної держави. Його характерними рисами стає зниження професійного рівня, конформізм, втрата національної самосвідомості, підміна моральних цінностей класовими. Незважаючи на деякі позитивні тенденції у розвитку науково-педагогічної інтелігенції в УРСР, соціальні експерименти радянської влади призвели до зниження її соціального статусу, змін в її структурі, були спрямовані на перетворення працівників освіти і науки з суб'єкту в об'єкт історичного процесу.

Ключові слова: науково-педагогічна інтелігенція, система освіти, вищі навчальні заклади, школи, репресії, педагоги.